

गतिमान संतुलन

संपादक : दिलीप कुलकर्णी

'निसर्गस्नेही जीवनशैली' आणि 'पर्यावरणस्नेही विकासनीती' ह्यांचा पुरस्कार करणारं, त्या दृष्टीनं विचार आणि कृति-कार्यक्रम पुढे ठेवणारं हे माध्यम आहे. आत्मपरिवर्तनाच्या ह्या प्रयत्नांत आपणही सहभागी व्हा आणि इतरांनाही सहभागी करून घ्या.

१५व्या वर्षात प्रवेशताना...

ह्या अंकाबरोबर ग.सं. १५व्या वर्षात पदार्पण करत आहे. व्यक्तीचा काय; किंवा संस्था, नियतकालिक अशांचा काय : वाढदिवस ही 'गेल्या वर्षभरात काय काय केलं; ते करण्यातून घेयाच्या दिशेतील वाटचाल चालू राहिली ना; भरकटणं झालं नाही ना' अशी मागे वळून पाहण्याची संधी असते. ग.सं.ला १४ वर्षे पूर्ण झाल्यानिमित्तानं ह्या अंकात असं सिंहावलोकन करण्याचा मानस आहे.

गेल्या वर्षभरातले अंक चाळताना मला असं जाणवलं की, 'जीवनशैली' ह्या विषयाला काहीसं गौणत्व येऊन 'विकासनीती'विषयक मुद्द्यांचा प्राधान्यानं ऊहापोह झाला. सध्याच्या सरकारची विकासनीती ही अधिकाधिक पर्यावरणविनाशक बनत असल्यानं तिचा पोलखोल करण्याच्या हेतूनं असं लेखन अधिक प्रमाणावर झालं. ठिकठिकाणच्या वाचकांकडून जीवनशैलीच्या अंगानं ग.सं.कडे आलेलं बरंच लिखाण प्रसिद्धीची वाट पाहत मागे थांबलं आहे : ते यंदा प्रसिद्ध होईल. अशीच, बरीच पुस्तकं ग.सं.कडे परिचयार्थ आलेली आहेत. यंदा त्यांचाही परिचय करून देण्याचा मानस आहे.

माझं 'निसर्गायण' हे पुस्तक प्रथम प्रसिद्ध झालं १९८६मध्ये. २०१६मध्ये त्याला ३ दशकं पूर्ण होत आहेत. त्या निमित्तानं काही लिखाण करावं असाही विचार सध्या मनात डोकावतो आहे.

माझ्या बाजूनं विचार-प्रसाराचे हे प्रयत्न सुरू असताना, वाचकांकडून वर्गणीच्या नूतनीकरणाच्या रूपानं मिळणारा अत्यल्प प्रतिसाद ही माझ्यासाठी निराशाजनक बाब बनून राहिलेली आहे. म्हणजे, वर्गणीदारांची संख्या खूप कमी झालेली आहे असं नाही; तर, जुने वाचक आपल्या वर्गणीचं नूतनीकरण करत नाहीत, ह्याची खंत वाटते. एखाद्या गावी व्याख्यान झालं की, त्यानंतर २०-२५ नवे वर्गणीदार मिळतात; पण, पुढल्या वर्षी त्यातले २-४ जणच वर्गणीचं नूतनीकरण करतात. गेल्या वर्षीच्या पुण्याच्या शिबिरात सर्व ८० जणांची वर्गणी 'जीविधा'नं ग.सं.कडे जमा केली. ती संपल्यावर त्यातल्या अशाच फक्त ८-१० जणांनी नूतनीकरण केलं. असं का होतं हे मला कळू शकत नाही.

वर्गणी संपल्याची स्मरणपत्रं पाठवणं आमच्या आर्थिक/व्यवस्थापकीय आवाक्याबाहेरचं आहे : वाचकांनीच नाव-पत्त्याच्या चिठीवरचा कालावधी बघून नव्यानं वर्गणी भरायला हवी.

ह्या बाबतीत एक योजना अशी मनात येते की, ठिकठिकाणचे उत्साही वाचक हे काम ग.सं.साठी करू शकतील का? उदाहरणार्थ, नागपूरमधल्या सध्याच्या वर्गणीदारांची यादी आम्ही पाठवू. त्यानुसार ज्यांची वर्गणी ज्या महिन्याला संपते, त्यांच्याकडे जाऊन ती आधीच्या महिन्यात गोळा करणं आणि एकत्रपणे ग.सं.कडे पाठवणं, हे काम नागपुरातील काही जण करू शकतील का? असंच काम पुणे/मुंबईच्या विविध भागांत; किंवा लातूर, नांदेड, नाशिक, सावंतवाडी अशा ठिकाणी शहर-पातळीवर करता येऊ शकेल. न थकता वर्षानुवर्षे करण्याचं हे काम आहे. ज्या वाचकांची ते करण्याची तयारी असेल, त्यांनी आपली नावं कृपया ग.सं.कडे कळवावीत.

दुसऱ्या प्रकारचा प्रतिसादही असाच निराशाजनक आहे : प्रतिक्रिया, मतं, किंवा स्वतंत्र लेखन ह्या प्रकारचा. स्वतंत्र लेखन करू शकणाऱ्यांनी संख्या कमी असेल हे मान्य; पण, ग.सं.मध्ये प्रकाशित झालेलं लिखाण वाचून त्यावर जागरूकतेनं आपली प्रतिक्रिया कळवणं; घडणाऱ्या घटनांबाबतची आपली मतं व्यक्त करणं, हे सजग नागरिकत्वाचं लक्षण आणि कर्तव्य आहे. 'माझी मतं वाचकांना मान्यच असली पाहिजेत' असं माझं कधीही म्हणणं नसतं; मात्र, ती मान्यता किंवा अमान्यता वाचकांनी सकारण कळवली पाहिजे. प्रचलित विकासाला, विकासनीतीला आपला विरोध असेल, तर तो प्रकटपणे नोंदवला पाहिजे. ह्याच्याच जोडीला, आपण आपल्या जीवनशैलीत जे छोटे-मोठे निसर्गस्नेही बदल करत असाल, तेही आपण ग.सं.च्या माध्यमातून सर्वांना सांगितले पाहिजेत : इतरांना त्यातून मार्गदर्शन होतं-प्रेरणा मिळते.

येत्या वर्षात वाचकांचा ह्या सर्व प्रकारांचा प्रतिसाद मोठ्या प्रमाणावर मिळेल अशी आशा आहे.

दिलीप कुलकर्णी

भास्करभाई हिराजी सावे ह्यांचे २४ ऑक्टोबर २०१५ रोजी दुःखद निधन झाले. त्यांना सर्व लोक गुरुजी म्हणायचे. त्यांचा जन्म १९२२चा. शिक्षण जुन्या काळची ७वी (व्हर्नाक्युलर फायनल). सुरुवातीस १५-२० वर्षे त्यांनी प्राथमिक शिक्षक म्हणून कार्य केले व जमेल तेवढी शेतीस मदत केली.

१९६२नंतर मात्र त्यांनी पूर्ण वेळ शेती केली. त्या वेळीं हरितक्रांतीच्या माध्यमातून भारतीय शेतीत रसायनांचा नुकताच प्रवेश होत होता. गुरुजींनीही आपल्या शेतीत संकरित वाण व रासायनिक खते ह्या निविष्टा मुक्त हस्तं वापरल्या. हे पाहून खत-उत्पादक कंपनीने गुरुजींना त्यांच्या मालाची एजन्सी दिली. एका हाडाच्या शिक्षकाने ह्या रसायनांचे फायदे शेतकऱ्यांना पटवून देऊन उत्पादक कंपनीची उलाढाल वाढविली. त्या वेळीं रासायनिक शेतीमधील एक आदर्श शेतकरी म्हणून त्यांची गणना झाली.

परंतु, थोड्याच दिवसांत आपले काही तरी चुकत आहे हे हुशार व हिशेबी गुरुजींच्या लक्षात आले. उत्पादन जरी वाढत असले, तरी नफा वाढत नाही हे समजल्यावर त्यांनी एक एकर भाताचे पीक कोणतेही रसायन न वापरता घेतले. सुरुवातीस रासायनिक शेतीपेक्षा उत्पादन कमी मिळाले; परंतु, खर्च कमी झाल्यामुळे नगद नफा मात्र वाढला. पुढील २-३ वर्षांत त्यांनी शेतीमधील रसायनांचा वापर पूर्णपणे बंद केला. प्रचलित प्रवाहाविरुद्ध सेंद्रिय शेतीस सुरुवात केली. ती निष्ठा त्यांनी शेवटच्या श्वासापर्यंत मन-मनगट-मेंदू वापरून जोपासली.

गुरुजींच्या शेतीस मी अनेक वेळा भेटी दिल्या. प्रत्येक भेटीत काही तरी नवीन शिकण्यास मिळत होते. एकदा त्यांच्या नारळीच्या झाडाखाली चर्चा चालू असताना 'तुम्ही नारळ खाली कसे उतरवता' असे विचारले असता त्यांनी 'मी नारळ उतरवत नाही, नारळ आपोआप खाली पडतात' असे सांगितले. 'जे आपोआप पडते ते तोडण्यास वायफळ श्रम का करता' असा प्रश्न करून आमचे नारळ

काढण्याचे तंत्रज्ञान मोडीत काढले.

एकदा त्यांच्या बागेत जमिनीवर चिकूचा सडा पडला होता. ते गोळा करता आले नाहीत म्हणून आम्हास वाईट वाटले; परंतु, ते मात्र आनंदी स्वरात म्हणाले, 'अरे! निसर्गात काही वाया जात नाही. ह्या चिकूचे माझ्या जमिनीस मिष्टान्नाचे भोजन मिळाले.'

पाणी योग्य वेळीं झाडास देता यावे ह्यासाठी त्यांनी प्रत्येक एकरात १० छोटी क्रोटॉनची झाडे लावली होती. दर चार दिवसांनी ते त्यांचे एक पान तोडत व त्यातून किती थेंब पाणी पडते ह्यावरून पाणी देण्याची वेळ ठरवत.

त्यांच्या शेतीस पाणी अतिशय कमी लागते. त्याचे रहस्य जाणून घेताना समजले की, जमिनीवरील पिकांच्या अवशेषांमुळे सूर्यप्रकाशाचा मातीशी संपर्क येत नाही, त्यामुळे बाष्पीभवन कमी होते.

त्यांनी सिध्दी ह्यांची २० एकर जमीन नव्याने विकसित करण्यास घेतली. ती मुरमाड असल्यामुळे त्यात खड्डे घेणे खूप कष्टाचे व वेळ खाणारे होते. ते श्रम कमी करण्यासाठी त्यांनी एका खड्ड्यात दोन नारळाची झाडे लावली. आम्हास आश्चर्य वाटले. "नारळ्यास ३०'×३०' जागेचा सूर्यप्रकाश गरजेचा आहे, तो त्याला झाड वाढल्यावर आपोआप मिळेल," असे गुरुजींनी सांगितले आणि त्यामुळे कमी श्रमात नारळाची बाग उभी राहिली.

महात्मा गांधींच्या जीवनशैलीचा, आचार्य विनोबा ह्यांच्या विचारसरणीचा व फुकुओका ह्यांच्या निसर्गशेतीचा गुरुजींच्या जीवनावर खूप प्रभाव होता. 'आधी केले मग सांगितले' ह्या उक्तीप्रमाणे त्यांनी ह्या महापुरुषांचे विचार अगोदर स्वतः आचरणात आणले व नंतर इतरांना सांगितले. त्यांच्या 'कल्पवृक्ष' ह्या सेंद्रिय शेती-प्रकल्पास भेट देऊन आपण त्यांचे कार्य पाहू शकता.

गुरुजींच्या शेतीस भेट दिल्यानंतर फुकुओका म्हणतात, "माझ्यापेक्षाही भास्करभाईंच्या निसर्गशेतीचा दर्जा उच्च आहे. जपान हा शीतकटिबंधात असून तेथे वर्षभर पाऊस पडतो. त्या ठिकाणी हा प्रयोग सोपा आहे. परंतु, भारत

अखेरचा दंडवत

भास्कर सावे

भारतातील सेंद्रिय शेतीचे एक प्रवर्तक भास्कर सावे ह्यांचं नुकतंच निधन झालं. त्यांना भावपूर्ण श्रद्धांजली वाहत आहे सेंद्रिय शेती अभ्यासगटाचे समन्वयक

पांडुरंग शितोळे

उष्णकटिबंधात असल्यामुळे सेंद्रिय कर्बाचे ज्वलन जलद होते व पाऊस सुद्धा हंगामी असतो. अशा ठिकाणी हा प्रयोग अवघड असतो व तो भास्करभाईंनी यशस्वी करून दाखविल्यामुळे मला आता समाधानाने मरण येईल." हे उद्गार ही गुरुजींच्या तपश्चर्येची पावतीच आहे.

५० वर्षांच्या कालावधीत गुरुजींना २५-३० वेगवेगळे पुरस्कार मिळाले; परंतु, त्यातील पहिला पुरस्कार १९९२ साली म्हणजे तब्बल ३० वर्षांनंतर मिळाला व शेवटी जीवनगौरव पुरस्कार जर्मनीतील IFOAM संस्थेने दिला.

गुरुजी आपले विचार निर्भीडपणे मांडण्यास कुठेही कचरत नसत. त्यांनी हरितक्रांतीचे जनक एम्. एस्. स्वामीनाथन ह्यांना एक जळजळीत पत्र लिहून हरितक्रांतीमुळे देशातील शेतीची कशी वाताहात झाली हे कळविले. तेच पत्र त्यांनी पंतप्रधान, कृषिमंत्री ह्यांनाही पाठविले; परंतु, ह्या सर्वांनी त्यास कचऱ्याची टोपली दाखविली.

कृषी विद्यापीठे, कृषी खाते, कृषी-शिक्षण व क्रिकेट ह्यांचा गुरुजींना मनापासून तिटकारा होता. तरुणांना शेतीपासून दूर लोटण्याचे व राष्ट्रीय संपत्तीचा अपव्यय करण्याचे काम ह्या संस्था करत आहेत; शेतकऱ्यांने अनुकरण करावे असे प्रकल्प कोणत्याही कृषी विद्यापीठामध्ये किंवा कृषी-संशोधन-केंद्रात उभे राहिलेले नाहीत; उलट, त्यांना शेतीचे जीवशास्त्र व तिचा निसर्गाशी असलेला संबंधच न समजल्यामुळे त्यांनी शेती व शेतकऱ्यांचे कधीही भरून न

येणारे नुकसान करून ठेवले आहे; ही सर्व विद्यापीठे त्वरित बंद करावीत अशी त्यांची प्रामाणिक इच्छा होती.

आपण सर्व जण प्रचलित विचारांच्या प्रभावाखाली वावरत असतो : शेती ही अतिशय कष्टाची असते; बागायत शेतीस पाणी खूप लागते; सेंद्रिय शेती परवडत नाही; सेंद्रिय शेतीस शेणखत खूप लागते; सेंद्रिय शेतीमध्ये रासायनिक शेतीपेक्षा उत्पादन कमी मिळते; सेंद्रिय शेतीस पशुधनाची जोड आवश्यक आहे; बांधवरील झाडांमुळे वसवा पडतो; शेतीमधील प्रगतीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञान आवश्यक आहे; रोगराईमुळे शेतकऱ्यांच्या पिकाचे नुकसान होते; शेतातील तणांमुळे मुख्य पिकाचे उत्पादन घटते; बाह्य निविष्टा वापरल्याशिवाय शेती होऊ शकत नाही; कुटुंबाचा खर्च कमी करून आनंदी जीवन जगता येते; शेतकऱ्यांनी चांगले उत्पन्न मिळविण्यासाठी जोड व्यवसाय व प्रक्रिया-उद्योग करणे गरजेचे आहे; इत्यादि. आपल्या सर्वांना सेंद्रिय शेतीकडे जाण्यातले अडथळे वा धोके वाटणारे असे प्रचलित विचार गुरुजींनी त्यांच्या अनुभवातून दूर करून आपल्यासाठी सेंद्रिय शेतीचा सुखकारक रस्ता निर्माण करून दिला आहे.

त्यांच्या विचारांचे सार असे सांगता येईल :

(१) जमिनीची सुपीकता हा शेती-उत्पादनाचा मूळ पाया असल्यामुळे पिके घेता घेता ती टिकविता व वाढविता येते. त्यासाठी सुपीकतेला बाधा येईल अशी रासायनिक खते-औषधे-तणनाशके, संकरित व जी.एम्. बियाणे, अतिरिक्त पाणी व गरजेपेक्षा जास्त मशागत ह्या बाबी टाळाव्यात. (२) निसर्गात निर्माण होणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीचा काही तरी हेतू असतो. त्यास जगण्याचा अधिकार आहे. त्याचा नाश करू नका. प्राणिसृष्टी, जीवसृष्टी व वनस्पतिसृष्टी ह्यांच्या कार्यात बाधा न आणता, त्यांच्या वाढीस पोषक वातावरण निर्माण करणे हा आपला स्वधर्म आहे.

(३) वनस्पतीने निर्माण केलेल्या धान्य व फळांवर मानवाचा अधिकार आहे. त्याचा आपण उपभोग घ्यावा, पण, वनस्पतीचे

उरलेले सर्व अवशेष जमिनीस प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे परत द्यावेत. त्यामुळे निसर्गाचे अन्नचक्र अबाधित राहते. (४) जमिनीची योग्य काळजी घेतल्यास कमी खर्चात, कमी श्रमात अधिक सकस व शाश्वत उत्पादन घेता येते. (५) आपली जमीन सुपीक असेल, लावलेला वाण स्थानिक असेल, लागवड गैरहंगामी नसेल, तर पिकावर रोग येत नाही; आणि आला तरी त्याचे भक्षण करण्यासाठी दुसरी कीड येते. 'जीवो जीवस्य जीवन्म' ह्याप्रमाणे रोगांचे आपोआप नियंत्रण होते. मधल्या काळात पिकाचे थोडे नुकसान होईल; परंतु, ते रासायनिक कीटकनाशकांच्या खर्चापेक्षा व त्यामुळे होणाऱ्या उपद्रवापेक्षा कमी असेल. (६) शेतीमधील वायुफळ श्रम कमी करण्यासाठी त्या विषयावर बौद्धिक श्रम व चिंतन जास्त करावे लागते. (७) ज्या कामातून आपणास आनंद मिळतो, त्यासाठी पडलेल्या श्रमाचा त्रास न होता त्यातून समाधान मिळते. (८) सजीव सृष्टीमधील जमीन, वनस्पती, प्राणी व मनुष्य यांची जीवनपद्धती व आरोग्य एकमेकांशी जोडलेले आहे. (९) जमीन व वनस्पती सजीव असून त्यांच्या भरण-पोषणासाठी व संरक्षणासाठी निसर्गातील अनेक घटक प्रत्येक टप्प्यावर कार्यरत असतात. ते आपण समजून घ्यावेत व आपला मीपणा बाजूला ठेवून त्यांच्या कार्यातील हस्तक्षेप टाळावा.

गुरुजींनी प्रचलित विचार खोडून सेंद्रिय शेती केवळ क्वायतशीर नव्हे, तर चांगला नफा देणारी व शाश्वत स्वरूपाची केली. त्यातून जमिनीचे, कुटुंबाच्या शरीरमनाचे आरोग्य सुधारले. जे त्यांना शक्य झाले ते कोणासही शक्य होऊ शकेल. आजच्या गोंधळलेल्या अवस्थेत आपल्यासमोर गुरुजींचा जीवनपट व सेंद्रिय शेतीची कार्यपद्धती दीपस्तंभासारखी दिशादर्शक म्हणून उपलब्ध आहे.

ड- ग.सं. हवाय? — ड- पत्ता कळवा.

गतिमान संतुलन
सौर पौष, शके १९३७ १

गीतेची सार्वकालिक उपयोगिता

दिलीप कुलकर्णी

प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानविषयी माझ्या मनात तरुण वयापासूनच एक कुतूहल होतं. निखळ तत्त्वज्ञान सांगणारी उपनिषद किंवा ब्रह्मसूत्र असोत; किंवा, तोच सांगणाऱ्या लौकिकीय पद्धतीनं पुढे ठेवणारी रामायण-महाभारतासारखी महाकाव्यं असोत : ही सहस्रौ वर्षांच्या काळाच्या कसोटीला उतरून का टिकून आहेत? त्याचा अभ्यास का केला जातो? सात शतकांपूर्वीची ज्ञानेश्वरी; किंवा, तीन शतकांपूर्वीचा दासबोध-गाथा अजूनही का टिकून आहेत? राजसत्ता किंवा धनसत्ता ह्यांचं पाठबळ नसतानाही, केवळ जनाधारामुळेच हे ग्रंथ टिकून आहेत, हे सर्वात महत्त्वाचं.

ह्या वस्तुस्थितीवरून माझ्या मनात असा विचार आला की, ज्या अर्थी हे ग्रंथ (आणि असेच आणखीही अनेक ग्रंथ : उदा. बौद्ध किंवा जैन परंपरामधले) शतकं-सहस्रकं लोटली, जरी जनमानसातलं आपलं स्थान टिकवून आहेत, त्या अर्थी त्यांच्यामध्ये असं काही तरी असणार, जे लोकांना सदैव मार्गदर्शक वाटत आलं आहे. शाश्वत, कालातीत असं काही तरी त्यांतून लोकांना मिळत असणार. केवळ श्रद्धा किंवा भक्तिभावाच्या आधारे ते इतका दीर्घकाळ (५ ते १० सहस्र वर्षे) टिकून नाही राहू शकत. शिवाय, जे श्रद्धा-भक्ती ह्यांच्या पलीकडे जाऊन बौद्धिक स्तरावर ह्या ग्रंथांचा अभ्यास करतात—मग ते हिंदू असोत वा अन्य धर्मीय, भारतीय असोत वा विदेशी—त्यांनाही त्यातून असंच काही तरी गवसतं.

प्रारंभी, काहीही अभ्यास नसताना, हा फक्त मनातला विचार, किंवा 'वाटणं' होतं. पुढे जेव्हा भगवद्गीतेचा अभ्यास करण्याची संधी मला मिळाली, तेव्हा माझा हा विचार 'साधार' ठरला. अशी संधी मिळणं हे माझं सद्भाग्यच होतं. ही गोष्ट आहे १९८०मधली. मी त्या वेळीं पुण्यात नोकरी करत होतो. संध्याकाळच्या रिक्त्या वेळात काही वाचन करायचो. अधूनमधून वृत्तपत्रांत लेखही लिहायचो. ह्याच काळात संस्कृत शिकण्याची इच्छा मनात निर्माण झाली. तसं मी शाळेत चार वर्षे संस्कृत शिकलो होतो; पण, शाळेतलं शिकणं कशा प्रकारचं असतं हे सर्वजण जाणतातच. आता मला स्वच्छेनं; मार्कासाठी नव्हे, तर भाषा यावी म्हणून संस्कृत शिकायचं होतं. ह्या इच्छेनं डोकं वर काढण्याचं कारण म्हणजे पुण्यात आमच्या समोर राहणाऱ्या प्रा. देसाईंकडे त्यांचे वडील येऊन राहणं. ह. त्र्यं. देसाई हे त्यांचं नाव. त्यांना घरचे 'भाऊराव' म्हणत; मी 'देसाई आजोबा' म्हणे. ते वडोदऱ्याच्या एका शाळेचे मुख्याध्यापक होते नि संस्कृतचे तज्ज्ञ. निवृत्तीनंतर ते मुलांकडे म्हणून पुण्याला आले. आजोबा विचारानं सावरकर-सुभाषवादी. स्वभावानं अतिशय 'कडक'. पण, हाडाचे शिक्षक. निवृत्तीनंतर विद्येचं केवळ 'दान' करणारे. मी विचारताच मला रोज रात्री जेवणांतर १ तास संस्कृत शिकवायला लगेच तयार झाले. मीही त्यांच्याप्रमाणेच शिस्तप्रिय; त्यामुळे त्यांचं नि माझं प्रथमपासूनच छान जुळलं.

पहिल्याच दिवशी ते मला म्हणाले, "तू आता नोकरी करणारा युवक आहेस—शालेय विद्यार्थी नाहीस. तेव्हा तुला 'रामः रामो रामाः प्रथमा' अशा पद्धतीनं संस्कृत शिकवण्यात हशील नाही. त्यापेक्षा आपण असं करू : आपण गीता शिकू. ती शिकता शिकता लिंग-वचन-विभक्ती-प्रत्यय-उपसर्ग-काळ ह्यांची माहिती तुला होत जाईलच."

मग 'गीतारहस्या'च्या आधारे गीता शिकायची असं ठरलं. त्यांच्याकडे तो ग्रंथ होताच. त्यामुळे अर्धा तास श्लोकांचा अभ्यास, नि उर्वरित अर्धा तास 'गीतारहस्या'चं वाचन असा क्रम सुरू झाला. २-४ दिवसांतच गीतारहस्याची माझी स्वतंत्र प्रत हवी असं मला वाटू लागलं, नि मी ती विकत घेऊन आलो. तिच्यावर खरेदीचा दिनांक आहे : २।११।१९८०. पस्तीस वर्षांपूर्वी अशा प्रकारे भगवद्गीतेनं आणि गीतारहस्यानं माझ्या आयुष्यात जे स्थान घेतलं, ते आजही टिकून आहे.

वाचकांना वाटेल की, विषय सोडून मी हे काय पाल्हाळ लावलंय?—ते पाल्हाळ नाही. मी विषयाकडे येणारच आहे. पण, अध्यायाच्या प्रारंभी ज्ञानेश्वर माउली गुरुस्तवन करते ना, तसंच काहीसं हे आहे. मी ज्ञानेश्वर नव्हे; किंवा देसाई आजोबाही निवृत्तिनाथ नव्हेत : पण, माझा माझ्या गुरुबद्दलचा भाव मात्र तोच आहे. तो व्यक्त केल्यावाचून मी पुढे कसा जाऊ शकेन? 'गीतारहस्या'ची यंदा शताब्दी आहे. त्याचे कर्तें लोकमान्य टिळक हे माझे परात्पर गुरु ठरतात. 'गीतारहस्या'च्या शताब्दीच्या निमित्तानं त्यांच्याही ऋणातून मुक्त होण्याचा हा प्रयत्न आहे. ही लेखमाला आरंभ होण्यास आजच्या 'गीता-जयंती'चा मुहूर्त लाभावा, हा तर दुग्धशर्करा-योग आहे.

'गीतारहस्य' हा ग्रंथ 'अवघड' आहे. पण, कसा कुणास ठाऊक, मला तो

प्रथमपासून समजतही गेला आणि आवडतही. शिवाय विनोबांची गीता-प्रवचनं, गीताई ह्यांच्याशीही पुढच्या काळात नातं जुळलं. मग, १९८३मध्ये, कन्याकुमारीला विवेकानंद केंद्राच्या 'योग शिबिरा'त मूर्तीजींची 'कर्मयोगा'वरची सुंदर व्याख्यानं ऐकायला मिळाली. ह्या सगळ्यांतून माझी गीतेविषयीची समज वाढत गेली.

* * *

'गीता हा कर्मयोगावरचा ग्रंथ आहे' हे घासून गुळगुळीत झालेलं वाक्य बहुतेकांनी वाचलेलं/ऐकलेलं असेल. 'संन्यास घेऊ पाहणाऱ्या अर्जुनाला कर्म(युद्ध)प्रवृत्त करणारा हा कृष्णाचा सांगावा आहे' असं सांगितलं जातं. हा सांगावा जर एवढाच असता, तर गीता हा फार तर 'प्रवृत्तिपर' ('निवृत्तिपर'च्या उलट), किंवा 'कर्मपर' ('संन्यासपर'च्या विरुद्ध) ग्रंथ झाला असता. पण, त्याला 'योगशास्त्र' असं म्हटलेलं आहे. 'हा 'योग' कुटून आला' हा मला पूर्वीपासून पडलेला प्रश्न. त्याचं उत्तर गीता अभ्यासतानाच मिळालं. 'योगा'चं उद्दिष्ट आहे 'मनाची आत्यंतिक साम्यावस्था'. गीतेतली 'योगा'ची एक व्याख्याच मुळी 'समत्वं योग उच्यते' ही आहे. संन्यासवादांचं म्हणणं असं की, दैनंदिन जीवनातली विविध कर्मे करत असताना मनाची अशी साम्यावस्था शक्यच नाही, नि म्हणून 'योग'प्राप्तीसाठी सर्व कर्माचा त्याग करून संन्यासच घेतला पाहिजे. कृष्णाला हे मान्य नव्हतं. सर्व सत्प्रवृत्त माणसं अशा प्रकारे संन्यास घेऊन निष्क्रिय, व्यवहार-विन्मुख झाली; रानात निघून गेली, तर समाजाचं कसं होईल? म्हणून, कर्म करूनही 'योगा'चं जे अंतिम फल 'मुक्ती', ते प्राप्त होऊ शकेल असा उपाय त्यानं गीतेत सांगितला. आपण कर्म केलं; पण, फळाची आशा सोडली की, मनाची साम्यावस्था कायम टिकून राहते. अशा तऱ्हेनं कर्म करण्याची युक्ती, किंवा

कौशल्य, म्हणजे कर्मयोग. 'योगः कर्मसु कौशलम्' ही गीतेतली 'योगा'ची दुसरी व्याख्या.

ह्या दोन्ही व्याख्या ध्यानात घेतल्या की, आपल्याला गीतेची व्यापक, सार्वकालिक उपयोगिता लक्षात येते. किंबहुना, तो विचार सहस्रौ वर्षे टिकला, तोच मुळी ह्या सार्वकालिक उपयोगितामुळे. असं म्हणतात की, 'जय' नावाच्या ऐतिहासिक ग्रंथातली मूळ गीता खूप छोट्टी होती. त्याचं 'भारत' होताना तीत भर पडली; नि 'महाभारत' होताना आणखी भर पडून ती 'अष्टादशाध्यायिनी' झाली. (ग. श्री. खैरानी तीन टप्प्यांतले असे श्लोक तीन वेगवेगळ्या रंगांच्या शईत छापून गीतेची एक आवृत्ती प्रकाशित केलेली आहे.) आज ७०० श्लोकांची जी गीता आहे, ती सर्वच्या सर्व रणांगणावर सांगण्याचं काहीच कारण नव्हतं, हे निश्चित. ती व्यासांनी संवर्धित केलेली गीता आहे.

गीतेची सार्वकालिकता जी आहे, ती 'सर्व कर्म करताना मनाची साम्यावस्था टिकवून ठेवणं' ह्या बाबीत आहे. ही साम्यावस्था टिकवून ठेवायची; तर, अत्यंत चंचल असणाऱ्या मनावर नियंत्रण प्रस्थापित करावं लागतं. कायम बहिर्मुख असणाऱ्या, आणि उपभोग्य विषयांच्या मागे धावणाऱ्या इंद्रियांनाही आवरून धरून अंतर्मुख करावं लागतं. ज्ञानेंद्रिय आणि मन हे मिळून माणसाला उपभोगप्रवण बनवत असतात. गीतेत त्यांचा संयम सांगितलेला आहे.

हे जेव्हा मला समजलं, तेव्हा आजच्या आपल्यापुढच्या पर्यावरणाच्या ज्या समस्या आहेत, त्यांची सोडवणूकही गीतेत आहे, असं मला जाणवलं. पर्यावरणाच्या समस्यांचं मूळ कारण 'वाढता उपभोगवाद' हे आहे; नि गीता नेमका त्याच कारणावरचा उपाय सांगते.

अनू मग त्यावेळी 'गीतारहस्या'च्या प्रस्तावनेच्या शेवटी टिळकांनी जी २ वाक्यं लिहिलेली आहेत, त्यांचं महत्त्व मला प्रतीत झालं : '...संसार करून थकल्याभागल्या लोकांच्या कालक्रमणार्थ, किंवा संसार सोडून देण्याची तयारी म्हणूनही गीता सांगितलेली नसून, संसारच मोक्षदृष्ट्या कसा केला पाहिजे, व मनुष्यमात्राचे संसारतले खरे कर्तव्य काय ह्याचा तात्त्विक-दृष्ट्या उपदेश करण्यासाठी गीताशास्त्राची प्रवृत्ती झालेली आहे. म्हणून पूर्ववयातच गृहस्थाश्रमाचे वा संसाराचे हे प्राचीन शास्त्र...प्रत्येकाने समजून घेतल्याखेरीज राहू नये.'

माझं हे सद्भाग्यच की, आयुष्याला दिशा मिळण्याच्या वयातच मला हे शास्त्र समजून घेण्याची संधी मिळाली. १९८६ नंतर विवेकानंद केंद्राच्या महाराष्ट्रातल्या योग-शिबिरांत कर्मयोगावरची व्याख्यांनी मी देऊ लागलो. सुमारे १०-१२ वर्षांपूर्वी पुण्याच्या ज्ञान प्रबोधिनीनं फुलगावच्या आश्रमात कार्यकर्त्यांसाठी एक अभ्यासवर्ग आयोजिला होता; त्यात 'भगवद्गीता आणि पर्यावरण' ह्या विषयावर मी एक सत्र घेतलं होतं.

आता ग.सं.च्या वाचकांपुढे लिखित स्वरूपात हा विषय मांडत आहे. ह्या मांडणीतून वाचकांना निसर्गस्नेही जीवन-शैलीमागची तात्त्विक भूमिका स्पष्ट होईल, ही अपेक्षा. ह्या निमित्तानं पुढे काही महिने मी पुन्हा एकदा भगवद्गीतेच्या आणि गीतारहस्याच्या सात्रिध्यात असणार आहे, ही माझ्यासाठी अतीव आनंदाची गोष्ट आहे.

ग.सं.ची वार्षिक वर्गणी फक्त एका वर्षाचीच स्वीकारली जाते.

जलनियोजन : कायमसाठी

यंदा महाराष्ट्राच्या बऱ्याच भागांत खूप कमी पाऊस झाला आहे : सरासरीच्या निम्मा. आय कमी झाली की, व्ययही कमी करावा लागतो, हे व्यावहारिक शाहाणपण. ते विसरून आपण खर्च तेवढाच चालू ठेवला, तर दिवाळखोरी हेच भवितव्य असतं. ते टाळायचं असेल, तर आपल्याला प्रत्येक क्षेत्रात विचारपूर्वक जलनियोजन करावं लागेल. त्याबाबतचे विचार पुढे ठेवणारं हे सदर.

दोन सोसायट्या

(पूर्वार्ध)

दिलीप कुलकर्णी

आटपाट महानगर होतं. तिथे मोठ्या संख्येनं लोक राहत होते. जमीन घेऊन स्वतःच घर बांधण्याची ऐपत नसल्यानं बहुमजली सदनिका-संकुलांत ते राहायचे. नेहमीच्या बोलण्यात ते त्यांना 'सोसायटी' म्हणायचे. अशापैकीच एक सोसायटी होती 'प्रगती', आणि दुसरी होती 'प्रकृती'. प्रगती सोसायटीतले लोक केवळ कायद्यानं त्या सोसायटीचे सदस्य होते. 'एका इमारतीत राहणारे आपण सक्खे शेजारी आहोत' असा भाव त्यांच्यापैकी कुणाच्याही मनात नव्हता. त्यांच्यापैकी अनेकांना स्वतःचा बंगलाच हवा होता; पण, ते शक्य न झाल्यानं ते सदनिकांमध्ये राहत होते. मात्र, त्यांचा तोरा 'आपण स्वतंत्र बंगल्यात राहतो आहोत' असाच असायचा.

प्रगती सोसायटीला महानगरपालिकेची पाण्याची जोडणी होती. ते पाणी खालच्या

टाकीत पडायचं, आणि तिथून पंपानं वरच्या टाक्यांत नेलं जायचं. सुरुवातीला त्यांनी 'पंप कोणी चालू-बंद करायचा; दिवसातून किती वेळ चालवायचा' वगैरेचे नियम ठरवले होते. पण, कालान्तरानं ते कुणीच पाळनासं झालं. ज्या 'विंग'च्या टाकीतलं पाणी संपेल, तिथला कुणीतरी खाली जाऊन पंप सुरू करायचा. तो बंद करण्याची जबाबदारी मात्र त्याची नसायची. त्यामुळे इतर विंगच्या टाक्या वाहायला लागल्या, तरी त्याची फिरकी कोणालाच नसे. टाक्या अशा वाहू नयेत म्हणून त्यांना बॉलकॉक बसवण्याचा विचार सभेत मांडला गेल्यावर तो बहुमतानं उडवून लावला गेला. एखाद्या वेळीं असंही व्हायचं की, पंप सुरू करण्याची ज्याची पाळी आहे, तो त्या वेळीं घरातच नसायचा. अशा वेळीं खालची टाकी पूर्ण भरल्यावर अर्धा-एक तास वाहत राहायची. ना तिची तोटी कोणी बंद करायचं; ना तोटीऐवजी बॉलकॉक बसवलेला चालायचा. बॉलकॉक-मुळे पाण्याची धार कमी होते, म्हणून

त्याला विरोध.

प्रगती सोसायटीमध्ये इमारतीच्या चारही बाजूंना कुंपणापर्यंत मोकळी जागा होती. तिथे गवत-झुडप वाढतात म्हणून त्या सर्व जागेला सिमेंटचा कोबा करण्याचा ठराव केला गेला. काही सभासदांनी 'थोडी तरी हिरवळ असू दे सोसायटीत' असा आग्रह धरल्यानं एका चौकोनात कोव्हाएवजी लॉन करण्याला मान्यता देण्यात आली. त्या लॉनला पाणी देण्यासाठी तिथे एक तोटी बसवायचंही ठरलं. ती केव्हा चालू आणि केव्हा बंद करायची ह्याचं काही वेळापत्रकच नव्हतं. पाणीपुरवठा बंद असण्याच्या काळात एखाद्या मुलानं ती उघडी ठेवली, तर पाणी आल्यावर ती चालूच राहून ती हिरवळ पाण्यात बुडून जायची. अनेकांना हे दिसायचं; पण 'आम्हीच का तोटी बंद करायची' असं म्हणून ते डोळ्यांवर कातडं ओढायचे.

वरच्या टाक्यांपैकी काही टाक्यांचंच पाणी नेहमी का संपतं ह्याचा एकदा शोध घ्यायचं ठरलं. त्या वेळीं असं आढळलं की, तिथले सभासद पाण्याचा वारेमाप वापर करतात. त्यांच्या घरातले अनेक नळ चोवीस तास गळत असतात. भांडी, कपडे धुणं, फरशा पुसणं ह्यांसाठी ते भरपूर पाणी वापरतात. धुणं धुण्याकरता मोलकरीण बाथरूममध्ये शिरली की, नळ जो धो-धो चालू करायची; तो तिथून बाहेर पडतानाच बंद करायची. भांडी घासून होईपर्यंतही नळ असाच चालू असायचा. ते लोक बाल्कनीतल्या कुंड्यांना रोज अर्धी-अर्धी बादली पाणी घालायचे; नि मग बाल्कनीत चिखल झाला, म्हणून ती बादल्या-बादल्या पाणी ओतून धुवायचे.

२

गतिमान संतुलन सौर पौष, शके १९३७

पर्यावरणिक पदचिन्ह

दिलीप कुलकर्णी

आधुनिक जीवनशैली ही माणसाचा पृथ्वीवरचा भार वाढवणारी ठरत आहे. हा भार नेमका किती पडतो ह्याचं मोजमाप करण्याची एक पद्धती म्हणजे पर्यावरणिक पदचिन्ह (इकोलॉजिकल फुटप्रिंट). आपण समुद्राकाठच्या मऊ वाळूत चालत असताना आपल्या पावलांचे ठसे वाळूत उमटतात. माणसाचं पाऊल जितकं मोठं, तितका हा ठसा मोठा असतो. माणसाचा असाच एक अदृश्य ठसा पर्यावरणावरही पडतो. तो मोजून त्याच्या आधारे काही निष्कर्ष काढता येतात. हे मोजमाप केलं जातं ते विविध गोष्टींसाठी जी जमीन लागते, तिच्या क्षेत्रफळाच्या आधारे. आपल्याला प्राणवायू, पाणी, अन्न, अन्य संसाधनं, ऊर्जा हे सर्व पुरवण्यासाठी; तसंच, आपण जे प्रदूषण आणि कचरा करतो त्याची व्यवस्था लावण्यासाठी किती जमीन लागते हे

मोजायचं. ह्याच्या बऱ्याच पद्धती आहेत. हे मोजमाप अगदी काटेकोर नसून ढोबळच असतं, हे गृहीत धरायचं. पण, एक तौलनिक आकडेवारी म्हणून ह्या मोजमापाचा खूप चांगला उपयोग होतो.

वर उल्लेखिलेल्या विविध बाबींसाठी, सध्याची लोकसंख्या विचारात घेता, पृथ्वीवरचं १५.७ हेक्टर क्षेत्र प्रत्येक व्यक्तीमागे उपलब्ध आहे. पण, प्रत्यक्षातलं आपलं पर्यावरणिक पदचिन्ह आहे २१.९ हेक्टर. म्हणजेच, आजच्या जगण्यासाठी आपल्याला एक पृथ्वी पुरत नसून, आपण १॥ पृथ्वी जणू काही वापरतोय.

जे विकसित देश आहेत, त्यांचा संसाधन-ऊर्जाचा वापर खूप अधिक आहे. ते कचरा-प्रदूषणही खूप करतात. जर जगातले सगळे लोक युरोपीय लोकांसारखं जगायला लागले, तर आपल्याला साडेतीन पृथ्व्या लागतील; अन् अमेरिकेसारखं जगायला लागले, तर साडेपाच पृथ्व्या लागतील.

आपल्यापाशी आहे फक्त १ पृथ्वी. ह्याचाच अर्थ असा की, आपल्याला आपलं पदचिन्ह खूप छोटं करायला हवंय. उपभोग कमी करायला हवेत. (आकाशवाणी, पुणेच्या सौजन्यानं)

विकास, स्वच्छता आणि पर्यावरण

१०

शहरं : अटळ आहे घाण सारी!

दिलीप कुलकर्णी

मोठ्या शहरांतील मलमूत्र-विसर्जनाला प्रचलित व्यवस्थेत काहीही पर्याय नाही.

विंदा करंदीकरांची 'माझ्या मना बऱ्याच' ही एक सुप्रसिद्ध कविता आहे. त्यात एका कडव्यात विंदा म्हणतात : अटळ आहे हा रस्ता। अटळ आहे घाण सारी। अटळ आहे ही शिसारी। ह्या ओळी आठवल्या, त्या राजा फणसळकर, पुणे ३८, ह्यांच्या पत्रामुळे. ग.सं.च्या ऑगस्टच्या अंकात मी ह्या सदरात 'नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा..'. ह्या शीर्षकाचा लेख लिहिला होता. पाण्यात मलमूत्र-विसर्जन करणं हे अत्यंत चुकीचं, घातक आहे, हा त्यातला मध्यवर्ती मुद्दा. तो लेख वाचून त्यांनी काही प्रश्न विचारले आहेत. ते सर्व सलग छापून मग त्यांना एकत्रितपणे उत्तर देतो. प्रश्न असे :

(१) मोठ्या शहरांतील मलमूत्र-विसर्जनासाठी पर्यायी मार्ग काय आहे, ह्याबद्दल लेखात काहीच उल्लेख नाही. (२) एस्टी स्टँडवर काय उपाययोजना करता येईल? (३) काही पशू विषा खातात; त्याचे प्रमाण किती? विषा विपुल प्रमाणात उपलब्ध झाली तर काय? (४) लहान, मध्यम गावांत मलमूत्र-विसर्जनाची सर्वमान्य अशी कोणती यंत्रणा उभी करता येईल? (५) पुण्यातील एका श्रीमंत गृहसंकुलाने सांडपाण्यावर प्रक्रिया करून ते स्वच्छ पाणी बागेसाठी वापरले. हे स्वस्त असणार नाही, हे उघड आहे.

दोन सोसायट्या... (पृष्ठ २ वरून) ते 'पर्यावरणवादी' सभासद त्यांना समजावण्याचा प्रयत्न करत : "अहो, यंदा पाऊसच कमी झाल्यांन धरणांतच पाणी नाही. महापालिकेनं तरी पाणी आणायचं कुठून? तुमच्यापाशी कितीही पैसे असले, तरी निसर्गात पाणी असायला हवं नं?"

"धरणांत पाणी नसेल, तर आपण जमिनीखालचं पाणी वर काढू! आम्हाला भरपूर पाणी हवं म्हणजे हवं!"

"अहो, पण सगळ्यांनीच असे भरपूर पाणी हवं म्हणून जमिनीखालचं पाणी

ही समस्या गंभीर आहे; प्रश्न राष्ट्रीय आहे. आपले मार्गदर्शन लाभावे.

—राजाभाऊंनी विचारलेले प्रश्न वाचल्यावर मला विंदांच्या ह्या काव्यपंक्ती आठवल्या; कारण, ह्या सर्व प्रश्नांची उत्तरं त्यांत सामावलेली आहेत.

काय आहे की, आपण विकासाचा एक विशिष्ट मार्ग स्वीकारलेला आहे : उद्योगीकरण आणि शहरीकरण. आपल्याकडच्या एकाही पक्षाच्या राज्यकर्त्यांमध्ये फिदेल कास्त्रोप्रमाणे वेगळा रस्ता स्वीकारण्याची हिंमत/धमक, दूरदृष्टी नाही. त्यामुळे एका परीनं, हा रस्ता अटळ आहे, नि म्हणून घाणही.

उद्योगीकरण आणि शहरीकरण ह्या दोन्हीमागची मूळ संकल्पना आहे 'केंद्रीकरण'ची. निसर्गाची रचना उभी आहे 'विकेंद्रीकरण' ह्या तत्त्वावर. सर्जनात्मक आणि विसर्जनात्मक अशा सर्व क्रिया निसर्गात विकेंद्रित पद्धतीनं होतात. हिरव्या वनस्पतीचं प्रत्येक पान हा प्राणवायू-अन्नाची निर्मिती करतो. वाळलेली पानं-फांद्या, पशूंचं मलमूत्र हे सर्वत्र विखरून पडतं. ते जिथे पडतं, तिथेच त्याचं विघटन करणारे सूक्ष्मजीव असतात. ते विघटनाचं काम विकेंद्रित पद्धतीनं करून कचरा/मलमूत्रातली मूलद्रव्यं सर्व जमिनीत

उपसायला सुरुवात केली, तर उद्या तेही नाही का संपणार?"

"उद्यांचं उद्या. आम्हाला आज पाणी हवं म्हणजे हवं!"

बहुमतानं तसा उठारवा झाला आणि बोअर मारलं गेलं. लगेच पंपही बसला. अध्यक्षाना नारळ फोडून पंपाचं बटण दाबलं. 'प्रगती'त पाण्याची आबादीआबाद झाली! अवतीभोवतीच्या भीषण दुष्काळा-तही 'प्रगती'तल्या टाक्या, बाथरूम, बाल्कन्या पाण्यानं ओसंडून वाहू लागल्या!

आपण गांधींना 'स्वातंत्र्य-चळवळीचे नेते' किंवा 'राष्ट्रपिता' म्हणून ओळखत असलो, तरी त्यांचे विचार आणि कार्य हे त्यापेक्षा खूपच व्यापक आणि सखोल होतं. त्यांच्या काळीं पर्यावरणाच्या समस्या आजच्याइतक्या तीव्र नसूनही ते जगभर 'हरित विचारवंत' म्हणून ओळखले जातात, ते भावी काळातील समस्यांचं त्यांनी दूरदृष्टीनं पूर्वानुमान करून त्यांवर उपाय सुचवले म्हणून.

गांधींनी सध्याचं विकास-प्रतिमान पूर्णतः नाकारलं. उद्योगीकरणातून होणारं अतिरिक्त उत्पादन हे निसर्गाची हानी करेल; नि दुसरीकडे, त्यांतून माणसाचे उपभोग विनाकरण वाढून व्यक्तीची शारीरिक आणि मानसिक हानी होईल, हे त्यांनी ओळखलं. 'निसर्ग हा सर्वांच्या गरजा भागवायला पुरेसा आहे : कोणाचीही हाव भागवायला मात्र नाही' ह्या एका सूत्रमय वाक्यातून त्यांच्या मांडणीची पर्यावरणीयता लक्षात येते.

विकेंद्रितपणे उपलब्ध करून ठेवतात. विकेंद्रित पद्धतीनं वाढणाऱ्या वनस्पती त्यांच्या वापरतातून पुन्हा अन्ननिर्मिती करतात. आपण निसर्ग-संहाराचा विडा उचललेला असल्यानं 'केंद्रीकरण' हे प्रचलित विकासाचं प्राणतत्त्व बनून गेलेलं आहे. अन् कोणतीही रचना निसर्गाच्या तत्त्वाच्या विरोधी पद्धतीनं काम करतीये म्हटलं की, ती फक्त समस्याचं निर्माण करणार. तिला सोडवणूक नसते. हे अटळ असतं. मोठमोठे उद्योग हीच मुळातली पहिली चूक आहे. अशा उद्योगांचं केंद्रीकरण ही दुसरी चूक आहे; त्यांतून होणारं लोकसंख्येचं केंद्रीकरण—शहरीकरण—ही तिसरी चूक आहे. ह्या चुका केल्या की, कचऱ्याचं, मलमूत्राचं केंद्रीकरण ही चौथी चूक करावीच लागते. त्याचं निस्सारण, प्रक्रिया ह्यांसाठी प्रचंड प्रमाणावर संसाधनं आणि ऊर्जा खर्चून प्रदूषण करण्याच्या पाचव्या चुकीलाही 'विकास'च म्हणायचं. अशी ही सगळी उफाटी तऱ्हा आहे.

त्यामुळेच, मोठ्या शहरांतील मलमूत्र-विसर्जनाला प्रचलित व्यवस्थेत काहीही पर्याय नाही. ती सर्व घाण नद्यांत सोडणं—दुसऱ्या कुणाचं तरी पाणी प्रदूषित करणं—

काही वर्षांपूर्वी दिलीपजी आणि पौर्णिमाताईंनी नागपुरात घेतलेल्या निसर्गायण शिबिरात सहभागी झाल्यानंतर आपल्या जीवनशैलीत हळूहळू निसर्गस्नेही बदल करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. त्याचाच एक भाग म्हणून मी सोलर कुकरचा वापर सुरू केला. माझ्याकडे बॉक्स टाईप सोलर कुकर आहे. त्याचा उपयोग मी प्रामुख्यान विविध पदार्थ शिजवण्यासाठी आणि भाजण्यासाठी करते.

शिजवण्याच्या पदार्थांची यादी करायची झाली तर मी साधा भात, मसालेभात, तुरीचे/मिश्र डाळींचे वरण, मोडाच्या कडधान्यांच्या उसळी, बटाटे, रताळी, टोमॅटो सूपसाठीचे सर्व साहित्य, पुरणाकरता चण्याची डाळ, उकडून घेण्याच्या भाज्या, इ. गोष्टी त्यात शिजवते. ह्यासाठीची कृती अगदीच सोपी आहे. सोलर कुकरच्या डब्यामध्ये पदार्थ पाणी घालून ठेवायचं. हे पदार्थ शिजवण्यासाठी लागणारा वेळ पदार्थांनुसार असतो; तसेच, उन्हाच्या तीव्रतेनुसारही तो बदलतो. नागपूरच्या तीव्र उन्हात सकाळी ८-८॥ वाजता लावलेला वरण-भात दुपारी १२पर्यंत तयार असतो; तर, लगेच १२-१२।२।ला दुसरे डबे लावले की, संध्याकाळी ५ वाजेपर्यंत रात्रीसाठीचे पदार्थ शिजून राहतात. उन्हाची तीव्रता कमी असताना

सध्याच्या औद्योगिक-शहरी अशा विकास-प्रतिमानामुळे, तसंच वाढत्या तंत्रज्ञान-वापरामुळे बेकारी, शोषण, वसाहतवाद ह्यांत वाढ होईल असं ते म्हणत. अन् गेल्या शतकभरात तसंच झालं. माणूस आणि निसर्ग ह्यांच्या शोषणावर आधारलेली विकास-प्रक्रिया त्यांना अमान्य होती. 'Mass production'ची संकल्पनाही ते अमान्य करतात. त्यांना हवं होतं 'Production by the masses.' साध्या-सोप्या तंत्रज्ञानावर आधारलेलं ग्रामीण उद्योगीकरण त्यांना हवं होतं. लोकांच्या गरजा भागवणारे, त्यांना रोजगार पुरवणारे ग्रामोद्योग त्यांना हवे होते. त्यांची चळवळच गांधींनी उभी केली.

आज जागतिकीकरणाकडून पुन्हा स्थानिकीकरणाकडे जाण्याचा विचार जगभर मांडला जातोय. 'स्वदेशी' ह्या संकल्पनेतून गांधींनी शतकभरपूर्वीच तो मांडला-राबवला. वाढत्या केंद्रीकरणाच्या युगात त्यांनी विकेंद्रीकरणाचा आग्रह धरला.

हाच 'उपाय'. तेच एस्टी-स्थानकांचंही. एका ठिकाणी एका दिवसात सहस्रों प्रवासी मलमूत्र-विसर्जन करणार असतील, तर त्याचं काहीही करता येणार नाही. पशूंनी विषा खाणं, किंवा ऊर्जा खर्चून त्या मैलापाण्यावर प्रक्रिया करणं असे दोन पर्यायी मार्ग समोर येतात; पण, मला ते योग्य वाटत नाहीत. माणसं आणि पशूंच्या संख्येत समतोल असेल, तरच पशूंनी विषा खाणं हा पर्याय काम करेल. शहरांत आता गायी-डुकरं अशा घाण खाणाऱ्या पशूंना स्थानच नसतं. (मांजरं, कुत्री अशा घाण 'करणाऱ्या' प्राण्यांनाच फक्त आता तिथे स्थान!) त्यामुळे, हे प्रमाण अतिव्यस्त बनलेलं आहे. अगदी लहान वा मध्यम गावांतही स्थिती हीच आहे. कमी प्रमाणावरचं; पण, तेही केंद्रीकरणच आहे.

'सांडपाण्यावरील प्रक्रिया' ही श्रीमंतांची चैन आहे. शिवाय त्यासाठी जी वीज वापरली जाते, तिच्या उत्पादनाच्या ठिकाणी होणाऱ्या निसर्गाच्या हानीचं काय? जे काम निसर्गातले सूक्ष्मजीव फुकटात करतात, ते प्रदूषणकारी ऊर्जा खर्च करून करणं ही अवकल फक्त 'बुद्धिमान' माणसाचीच! (त्यालाही 'प्रगती' म्हणायचं!)

महात्मा गांधी

दिलीप कुलकर्णी

सध्या विकासनीतीतल्या बदलांविषयी बोलणारे विचारवंत खूप आहेत : जीवनशैलीतल्या बदलांविषयी मात्र फारसं कोणी बोलत नाही. गांधींचा ह्यावरही फार भर होता. एकादश व्रतांवर आधारलेली व्यक्तीच्या जीवनाची त्यांची संकल्पना, ही 'असंग्रह'सारख्या तत्त्वाच्या समावेशामुळे आपोआपच पर्यावरणीय बनते.

गांधींनी खूप लिखाण केलं. ते बरंचसं प्रासंगिक स्वरूपाचं आहे. त्या लिखाणातले, आणि 'हिंद-स्वराज्य' ह्या पुस्तकातले गांधींचे विचार आपल्याला आजही मार्गदर्शन करत राहतात.

(आकाशवाणी, पुणेच्या सौजन्यानं)

शहरांत करता येण्याजोगं फक्त एकच आहे : ज्यांच्याकडे जमीन आहे त्यांनी मलमूत्र-विसर्जन मातीत करणं. सदनिका, मध्यवस्तीचे भाग इथे हे अशक्य आहे; पण, बंगलेवाल्यांना हे करता येईल. जिथे फक्त धुण्यापुरतंच पाणी वापरावं लागेल असा संडास; विळेवर माती टाकणं; लघवी मातीतच करणं, हे उपाय आहेत. पण, बंगलेवाल्यांची 'प्रतिष्ठा'; अशा बाबींना नेहमीच हरकत घेणारे 'शेजारी' नावाचे विरोधक...अशा समस्यांतूनच हा मार्ग जातो. थोडक्यात तोही अशक्य आहे.

उद्योगीकरणाला पूर्णतः नकार; शेती-बागायतीतून स्वतःच्या उपभोगासाठीच काय ते उत्पादन करणाऱ्या विकेंद्रित वस्त्या; अन्ननिर्मिती आणि कचरा-मलमूत्राचं विघटन हे चक्र मातीत पुरं होऊ शकेल अशी स्थानिक स्वरूपाची रचना; ऊर्जेचा वापरच करावा न लागणं...हीच ह्या समस्येवरची उत्तरं आहेत.

देणार आहोत आपण ही उत्तरं?— नाही!

म्हणूनच, 'अटळ आहे घाण सारी!' (क्रमशः)

सोलर कुकर : माझा तिसरा हात

रश्मी बक्षी

मात्र फक्त संध्याकाळाचा स्वयंपाक करण्यासाठीच मी सोलर कुकर वापरते. हा लागणारा अंदाजे वेळ मी माझ्याकडच्या पेटीच्या सोलर कुकरसाठीच दिला आहे. पॅराबोलिक रिफ्लेक्टर असणाऱ्या कुकरचा मला अनुभव नसल्यामुळे त्याविषयी मी काही सांगू शकणार नाही. त्याला खूप कमी वेळ लागतो, असे म्हणतात. पण, माझ्यासारख्या कामावर जाणाऱ्या गृहिणीसाठी बॉक्स टाईप डिझाईन मला जास्त सोयीचे वाटते; कारण, त्यात पदार्थ करपण्याची शक्यता अजिबात नसते. तसेच, पदार्थ भाजताना त्यात हात घालून बसावे लागत नाही. शिवाय, ते अगदी खमंग आणि एकसारखे भाजले जातात. विविध पदार्थांसाठीचे घटक पदार्थ आधीच भाजून तयार असल्यामुळे प्रत्यक्ष पदार्थ करतांना वेळ आणि इंधन दोन्ही वाचवता येते. उदा. शिरा, लाडू, उकरपेंडी, इ. पदार्थांसाठी लागणारी कणीक; उपमा, शिरा, लाडू ह्यांसाठी लागणारा रवा; सोजी; लाडूसाठीचं बेसन; चटणीसाठीचे तीळ, कारळें, जवस, शेंगदाणे;

चिवड्यासाठी पोहे; चकलीच्या भाजणीची धान्ये अशा सगळ्या गोष्टी मी सोलर कुकरमध्येच भाजते. हे पदार्थ कोरडेच डब्यांमध्ये ठेवून दिले की काम झाले! ह्या शिवाय कोजागिरीसाठीचे दूध दिवसभर सोलर कुकरमध्ये ठेवले, तरी फार घट्ट होत नाही; पण, छान बदामी रंगाचे, खमंग होते.

अशा ह्या बहुउपयोगी सोलर कुकरमुळे मला तर अगदी कामासाठी अतिरिक्त तिसरा हात मिळाल्यासारखे वाटते. ज्यांना जीवनशैली निसर्गस्नेही करण्याचा ध्यास आहे अशांनी जरूर सोलर कुकरचा वापर करावा असे मी सुचवीन.

वर्गाणी मनिऑर्डरने पाठवताना...

- प्रत्येक वर्गाणीदाराच्या नावाची ₹०.५०ची स्वतंत्र म.ऑ. करावी.
- जुन्या वर्गाणीदारांनी नावांतर कंसात आपला पावती क्रमांक लिहावा.

गतिमान संतुलन
सौर पौष, शके १९३७

